

העלייה לארץ-ישראל מהקהילות היהודיות ביוון על-פי ספרות השו"ת במאה השבע-עשרה והשמונה-עשרה¹

עליית יהודים לארץ-ישראל מאזורים המזוהים בימינו כארץ יוון, בין המאות הט"ז-הי"ח, ניזונה מגורמים שונים, ביניהם פוליטיים, דתיים וכלכליים. הספרות הרבנית משקפת זיקה לארץ-ישראל, תוך כדי דיון בבעיות שונות שהועלו בפני הרבנים; ברם, פרטים אישיים נמסרו לרוב בצמצום רב ונעשה שימוש רב בשמות חליפיים, הן כאשר לאנשים הנוגעים בדבר, והן לגבי המקומות מהם הגיעו השאלות אל הרבנים. ובכל זאת, ניתן לגלות בספרות זו פרטים שונים לגבי העלייה לארץ-ישראל והזיקה אליה, הן של היחיד מישראל והן של הציבור. הן ארץ-ישראל והן רוב הקהילות בהן אנו עוסקים נכללו בתחום האימפריה העות'מאנית, ומבחינה פוליטית היה בכך יתרון – אבל המרחק ודרכי היכשה והים היו הרי סכנה. ועל אף כל אלה, זיקה דתית ששורשיה עתיקים, ציפייה משיחית שגברה לאחר הגירושים מחצי האי האיברי, מסיציליה ומדרום איטליה, ואף קשרים כלכליים, דחפו יהודים מזרחה במרוצת הדורות (בהם אנו עוסקים). הזיקה לארץ-ישראל והקשר הקבוע עם תושביה היהודיים, טופחו על-ידי מבקרים ששבו מביקורים בארץ-הקודש ושלוחי הארץ, אשר התקבלו בדרך-כלל כסכר פנים יפה בקהילות הגולה. לדוגמה, שרדו הדוחות של השליחים ר' משה הלוי נזיר (החרמ"ל), ור' יוסף הכהן, אשר פקדו את קהילות שאלוניקי, קומוטיני (קומיגריינה), אגריפון, טיוואץ, ווריה, קאסטוריה, יאנינה, ליפאנטו, פאטראס, טריקאלה, ארטה, שרס (שירון), לאריסה, דראמה וכאניה, בין השנים תכ"ה-תמ"ד (1665–1684). השליחים הביאו ידיעות מן הארץ, אספו תרומות ואף שימשו כבעלי סמכות הלכית-רוחנית. הם נתבקשו לפסוק בבעיות פנימיות.² אם כי בהיעדר ספרים הקפידו על מידה של זהירות וספק. השליחים פסקו במגוון של תחומים – מבעיות שבין איש לאשתו ועד לשאלות הלכתיות, בדיני אישות, מנהג וממונות.³ והיו שליחים שנשארו לכהן בקהילות תקופת מה, למשל באיים רודוס,

1 א' יערי. שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א.

2 השליח דוד אשכנזי, בלאריסה, בשנת תנ"א (1691) הכריע במחלוקת בין קהל איגריבוץ וקהל פטרץ, אך לאחר שעזב נתחדשה המחלוקת, ושלוש שנים מאוחר יותר נדרש שליח חברון ר' נסים רוזיליו לפסוק בעניין – פרח מטא אהרן, שו"ת לר' אהרן פרחיא, אמשטרדם תס"ג, פו.

3 שליח ירושלים חיוק את תקנות הקהל בעניין הערכת מסים – בני אברהם, שו"ת לר' אברהם

כיאוס, כרתים וקורפו.⁴ יש שגם רבני ארץ-ישראל שלחו חוות דעת בעניינים משפטיים לכיאוס, קורפו, שאלוניקי, קאנדיה, ופאטראס. בספרות הרבנית של התקופה באים לידי ביטוי לא רק קשרים רוחניים-דתיים של יהודי הגולה עם ארץ-ישראל, אלא גם מעשים ופעולות שבאו להבטיח התיישבות יהודית במולדת העתיקה:

א. ייסודן של קופות ו"חברות" למען ארץ-ישראל

יהדות הגולה הבחינה בין תרומה כללית ותרומה מפורטת, למשל, לאחת או יותר מארבעת ערי הקודש – ירושלים, צפת, חברון וטבריה. ולעתים התעוררו מחלוקות בגין רצון לשנות את ייעדן של תרומות מסוימות.

ר' שמואל ד' מדינה (הרשד"ם), מגדולי רבניה של יוון במאה ה-16, סירב לשנות ייעודה של תרומה נכבדה ל"חברת תלמוד תורה" שבשאלוניקי, כאשר אחיו של התורם סירב להמשיך ולהעביר תרומות אליה, בטענה שכרצונו לשלחן לצפת או לירושלים. תשובת הרב הייתה: "שאפי' שגדלה מעלת א"י תוב"ב... ידוע ונגלה לעין כל, שקדושת חברת ת"ת יע"א אשר בשאלוניקי, בגלות הזה ובזמן הזה, לא נשמע מקום מקודש ממנו מרוב יתומים ובני עניים, הבל פה מתנוקות נקיים מחטא בכמות ובאיכות...". במקרה אחר נשאל הרב על-ידי ק"ק ספרד אשר בקהילת סידרוקפצי, אם מותר להעביר כסף שאספו עבור הת"ת של חברת חברון לטובת הת"ת של שאלוניקי, מאחר שנודע להם שנתבטלה. ההיסוס נבע היות ו"סוף כל סוף אינו דומה זכות תורה הנלמד בא"י לזכות התורה הנלמדת חוץ-לארץ". בתשובתו ציין הרשד"ם, שטוב וישיר להעביר את המעות לשאלוניקי, בין שלא נתבטלה החברה הנ"ל ובין שנתבטלה, אלא חייבים לשלחם בידי שליח מהימן, ואם יתברר שהחברה אכן נתבטלה ישתמשו בכסף, כרם אם יתברר שהיא קיימת והכסף נחוץ מאוד – הכסף יישלח לחברון משאלוניקי.⁵ התרומות לארץ-ישראל היו מחייבות, כפי שעולה מכירור שנערך בפני הרב שמואל יצחק מודיליאנו, במאה ה-17, לגבי טענת בני לאריסה שהתיישבו בפאטראס, שהם כבר תרמו לקופת ארץ-ישראל בעירם לאריסה.⁶

מיוחס, קושטא, תקל"ג, חו"מ, ט.

4 בשנת תע"ה (1715) יסד כאן ר' ישראל מאיר מזרחי, שליח ירושלים, את "חברת אנשי מעשה קובעי עתים לתורה".

5 שו"ת הרשד"ם (ר' שמואל ד' מדינה), שאלוניקי, שנו"ז, יו"ד, קעד קצה.

6 נאמן שמואל (ר' שמואל יצחק מודיליאני), שאלוניקי, תפ"ג, דף קיח, ע"א.

כספי קנסות יועדו לעתים על-ידי הקהילות לטובת ארץ-ישראל,⁷ וכן כספי קנסות שנקבעו במו"מ בין אנשים. למשל שטר שנחתם בין כורסי, אלמנת ר' ישועה משאלוניקי, ובין ר' יוסף, מראה שהאלמנה לקחה הלוואה אשר היא התחייבה להחזיר כעבור שש שנים ושלושה חדשים. היא התחייבה לשלם 1,000 לבנים לת"ת של צפת, אם לא תקיים את תנאי ההסכם. והודגש, שממוני העיר יגבו את הקנס ממנה וגם יעידו נגדה בעש"ג.⁸

ב. עזבונות למען ארץ-ישראל, ובעיקר לירושלים, טבריה, צפת וחברון⁹

לדוגמה, אברהם ברודו ציווה שמקצת מנכסיו יחולקו בין קרוביו וקהילת רודוס, בעוד את השאר ייעד למשלוח לירושלים, במטרה שיוקצה הכסף להלוואה לעניים תמורת משכונות.¹⁰ אף אסתר, אלמנתו של משה כהן מקאסטוריה, חשבה על ארץ-ישראל היות והכניסה לצוואתה סעיף, העוסק ב"ענק של זהב אחד שלה, שיתנו ביד ציר אמונים מארץ-ישראל".¹¹ צוואות גררו לעתים מחלוקות משפטיות נוקבות, שבייסודן הטענה "עניי עירך קודמים". קרובים ערערו על צוואות כאלה והביאו נימוקים רבים, כולל ציון פגמים טכניים, למשל: קרובי שמואל ר' צרויה ערערו על צוואתו, לפיה מרווחי חצר בה התגורר יוקצב סכום למשלוח עצמותיו לקבורה בארץ-ישראל ומהיתר יהנו שווה בשווה עניי ירושלים, צפת ושאלוניקי. קרוביו הדגישו, שידוע היה רצונו להוריח ממון ליתומות אחיו.¹² בצוואות יהודי הגולה מתגלה פן נוסף והוא ההערכה הגדולה של הציבור למצוות העלייה לארץ-ישראל. עידוד מעשי הופיע בהקצבת סכומי כסף למקורבים, שהביעו רצון עז לממש עלייה ונבצר מהם, מחמת היעדר אמצעים כספיים. לרוע המזל, הזוכים במענק לא הצליחו תמיד לממש את חלומם.¹³ לעתים עיזבון מן הסוג הזה נועד לשמש מטרה מסוימת, או להוות אמצעי לחץ – כפי שמעיד המקרה של ברזילאי הכהן, שהעיד בפני עדים על הקדשה של חמש מאות פרחים זהב לטובת הישיבה

7 על כספי קנס שהועברו לערי הקודש ירושלים, צפת וחברון – פרח מטה אהרן, נח.

8 שו"ת הרשד"ם, יו"ד, כח.

9 י"ז כהנא, עזבונות לטובת ארץ-ישראל בספרות התשובות, מחקרים בספרות התשובות, ירושלים תשל"ג.

10 שו"ת טאיטאצק (ר' יהודה טאיטאצק), שאלוניקי, ש"ס, סז.

11 שו"ת דבר משה (ר' משה שלמה אמאריליו), שאלוניקי, תק"ב-תק"ג, ב, ע.

12 שו"ת ו' לב, (מהריב"ל, ר' יוסף ו' לב), סא; וראו גם: שו"ת הרשד"ם, יו"ד, קעג.

13 למשל, אם וחמות שנפטרו בטרם עלו ארצה, והשאלה הייתה: מי זכאי לרשת את הכסף שהוקצב להן? שו"ת הרשד"ם, חו"מ, שכו, תלא.

ברודוס ולטובת עניי צפת, אם בנו ייכנס לחופה עם ארוסתו. ברור שהאב התנגד לכך בתוקף והתנאי הזה נועד לגרום לבן לבטל את ארוסיו.¹⁴

ג. הבאת עצמות יהודים שנפטרו בחו"ל לקבורה בארץ-ישראל

מנהג עתיק-יומין זה היה חשוב מאוד בעיני יהודי הגולה, ברם לא תמיד התאפשר הדבר, בעטיין של סיבות אשר הקשו על עלייה לארץ-ישראל בכלל. במקרה שהובא לפני הרשד"ם סיפר יהודי, שאמו נפטרה כאשר הוא שהה מחוץ לעיר ושלא בפניו ציוותה שיליך עצמותיה לקבורה בארץ-ישראל. משום סכנות הדרכים בים וביבשה ואף הוראות השלטונות העות'מאניים נבצר הדבר ממנו והא ביקש להתשחרר מכך. הרשד"ם פסק, שאין לכפות את היהודי לקיים את צוואת אמו ואסור לו לסכן את עצמו.¹⁵

ד. העליות לארץ-ישראל

בעיקר מדובר בשלושה סוגי עלייה: 1. עלייה לעת זקנה, כדי למות ולהיקבר בארמה הקדושה של ארץ-ישראל; 2. עלייה לרגל להשתטח על קברות צדיקים, "ויארה"; 3. עלייה שמטרתה להשתקע בארץ לצמיתות.

סוגי העולים

קשה לאמוד את ממדי העלייה לרגל על-פי ספרות השאלות והתשובות, היות והמידע אודותיה מתגלה רק באקראי, לרוב תוך כדי מתן עדות. במקרים אחרים נודע על ביקורים מן הסוג הזה, כאשר המבקרים לא חזרו בשלום לביתם – הם נשבו, נשדדו או נרצחו בדרך. לעתים לא נודע דבר אודותם והם נחשבו בגדר נעדרים. כאשר לעלייתם של יהודים ואנוסים לשעבר לישיבה של קבע בארץ-ישראל, המידע אודותם גם הוא איננו מסודר והוא לרוב עקיף וקשה להסיק ממנו דבר. רבני ארץ-ישראל והגולה נדרשו בעיקר לטפל בבעיות אישיות ובעיות

14 שו"ת ר' יוסף מטרנאי (המבי"ט), פיורדא, תקכ"ח, א', אה"ע, מו.

15 שו"ת הרשד"ם, יו"ד, רג; וראו גם: צוואה משאלוניקי להוליך עצמות לארץ-ישראל ועיבון לטובת עניי ארץ-ישראל – בשו"ת דברי ריבות לר"י ארבי (ר' יצחק בכ"ר שמואל ארבי), שאלוניקי, שמ"ב, קכה.

פיננסיות, שנגרמו בעטייה של עלייה זו. אלה עלו בעיקר משאלוניקי, ליפאנטו (נאופאקטוס), שרס (שירון), ארטה, לאריסה, טריקאלה, והאיים כיאוס ורודוס. הם באו כיחידים, בזוגות, בקבוצות קטנות ואף גדולות. חלק גדול מהגברים והנשים באו בגפם, היו פרודים, גרושים או אלמנים, אך היו בהם גם זוגות נשואים. מבחינת השתייכותם הכלכלית-חברתית, העולים השתייכו לכל שכבות החברה – הן עניים ובני המעמד הבינוני, שנפלו בחלקם כעול על הציבור, והן אמידים ו"גבירים", בצד אנשים שחיו מפירות נכסיהם בחו"ל. עלו סוחרים ואומנים, וכן עלו תלמידי חכמים במטרה ללמוד תורה.¹⁶

הסיבות לעלייה

הסיבות שהביאו אותם לארץ-ישראל היו מגוונות: עלייה כדי לקיים את מצוות יישוב הארץ, הייתה בדרך-כלל הסיבה המקובלת ביותר בקרב העולים לשיבת קבע. אף העולים לרגל לארץ הקודש, להשתטח על קברות הצדיקים, הונחו על-ידי עקרונות דתיים. הרשד"ם, גדול רבני יוון, בדיון בדבר כפיית בעל את אשתו לעלות לארץ-ישראל, הדגיש, ש"שיבת ארץ-ישראל שקולה כנגד כל המצוות. עוד אמרו: המהלך ד' אמות בארץ-ישראל עוונותיו נמחלין... וכל שכן שבזמן הזה אנו רואים רבים הולכים לארץ-ישראל, ואחר שהכל תחת ממשלת אדוננו המלך תוגרמה, הסכנה איננה כל כך".¹⁷

כרם, הוצאות הדרך היו גדולות והעולים הזדקקו לעתים להלוואות. הכנות לעלייה ארכו לעתים שנים ולא תמיד העלייה אכן התממשה. לעתים היא לוותה בציפיות להזדמנויות בתחום הכלכלי-פיננסי, והיו מקרים שהתגלתה כבריחה מנושים או חיפוש אחר מקום שבו משלמים פחות מסים. רבים עלו בעקבות נדרים שנדרו בעת מחלה, או צרה כלשהי, כסכנת טביעה בים – או ההיפך, בעקבות מאורע משמח כלידת בן זכר, למשל. בספרות הרבנית נזכרים אלה שהתחרטו ופנו לרבנים להחזיר את נדרם. למשל, יהודי נדר לעלות לארץ-ישראל אם ייוולד לו בן זכר, וכאשר זה נולד – התחרט וביקש שיתירו את נדרו, ובין השאר טען שהוא חושש מהפלגה בים.¹⁸ ובמקרה אחר, יהודי נדר לעלות לארץ-ישראל אם יכריא

16 נזכרה עלייתו של הגביר יהודה אבירלין משאלוניקי לצפת בשנת 1564, שו"ת הרשד"ם, חו"מ, מ; בין החכמים שהגיעו לצפת משאלוניקי התבלטו המקובל ר' שלמה בן משה אלקבץ, ר' אברהם שלום, ר' שמואל עתיה ור' יוסף בן בבבנשתי. בין העולים המפורסמים נמנו ר' משה בן יוסף מטרנאי (עלה ב'1518) ויוסף קארו (עלה ב'1537). לירושלים הגיעו ר' יצחק מר חיים ור' לוי בן חביב (הרלב"ח, עלה ב'1525).

17 שו"ת הרשד"ם, אע"ה, רטו.

18 שו"ת המהרי"ט, ח"ב, יו"ד כח.

ממחלה ולאחר הבראתו התחרט וטען שהוא חושש מהסכנות בדרך.¹⁹ או אחר, שנדר שאם יינצל מטביעה יעלה לארץ-ישראל ולאחר מכן חזר בו, מפאת עונוי ואי יכולתו לממן נסיעה כה ממושכת.²⁰

ר' משה בר' יוסף מטראני (המב"ט), שנשאל לגבי נדרים מן הסוג הזה ענה, שהעלייה היא מצווה שנוהגת גם בזמנו וכל יהודי חייב לקיימה. בעניינו של יהודי שביקש לעלות ולהתיישב בצפת, אך אשתו והוריו התנגדו ועיכבו אותו, ענה: ש"הוא ואביו חייבים לדור בא"י ואין לו עונש על שאינו מקיים מצוות כיבוד אב ואם, שגם הם יכולים לעלות עמו... שכלם חייבים בישיבת א"י... דאפילו בלא נדר חייב לעלות".²¹

העלייה לארץ-ישראל מתוך רצון לפתוח דף חדש נבעה לעתים גם מקשיים ובעיות משפחתיות, כלכליות וחברתיות במקום המוצא. הספרות הרבנית מגלה עויבה לארץ-ישראל של גברים שמאסו בנשותיהם המזדקנות או העקרות. למשל, במקרה מסוים, ליהודי לא נולדו בנים אלא שתי בנות וכבר עברה את גיל הפריין. הבעל ניסה לשכנע את רעייתו שתיאות לנשואיו עם אישה שנייה או שתסכים לקבל גט והיא השיבה בסירוב לשתי הצעותיו. הוא כתר להתפטר ממנה בדרך אחרת והציע לה לעלות לארץ-ישראל. הוא שכנע אותה בכוונתו להתגרר עמה בירושלים. הוא רק ביקש שתפליג לפניו והבטיח שיצטרף אליה מייד לאחר שיחסל את ענייניו. בהיותה רחוקה ממנו פעל הבעל להשגת ביטול שבועתו שלא לשאת אישה שנייה על פניה, או להשיג גט. הרב אהרן אמארייליו פסק להתיר את שבועתו, בתנאי שאם תתחרט האישה ותרצה לקבל ממנו גט, הוא ייתן לה, ואם תמשיך לסרב, הוא ידאג לכסותה.²²

קשיים

קשיי הדרך, פחד מסערות ומהתקפות שודדים²³ הרתיעו רבים מלעלות, אם לביקור ואם לישיבת-קבע. כך אירע לגביר אברהם סידיס, שרצה לעלות ל"זיהרא" אך ביטל נסיעתו והקדיש את הכסף שהיה מיועד לכך להדפסת ספר.²⁴ ועם זאת סביר להניח, שהייתה עלייה די רצופה מהגולה לארץ-ישראל, ובכלל זה מהקהילות היהודיות

19 בית שלמה, כג.

20 כהונת עולם (ר' משה הכהן) קושטא ת"ק, כז-כח; ראו מקרה נוסף של יהודי שנדר לעלות בתאריך מסוים ואז נולד לו בן והיה לו קשה לעזוב, מים עמוקים, ראנ"ח (ר' אליהו מזרחי), ויניציאה ת"ז לט.

21 שו"ת המב"ט, (ר' משה בר' יוסף מטראני), ויניציאה שפ"ט-ש"צ, שני חלקים, ח"א, קלט.

22 ספר פני אהרן (ר' אהרן בן שלמה אמארייליו) שאלוניקי, תקנ"א, י"ד, חי.

23 א' בשן, שבייה ופדות בחברה היהודית בארצות הים התיכון, ירושלים 1980.

24 תורת חסד, דף א' עא.

ביוון. מטבע אופיה של הספרות הרבנית, לא השכיח והרגיל נמסר בה אלא הלא-שגרתיה והבעייתיה. בדרך זו, תיאורי אסונות ובעיות שונות שצצו בגין העלייה, יש באלה תרומה חשובה: אזכורו של יהודי שאלוניקאי שעבר דרך האי כיאוס, ששימש כנקודת מעבר לעולים לארץ-ישראל, הוא דוגמה לכך. יהודי זה המשיך לירושלים ומשם למצרים ובדרך חזרה טבע בים ואלמלא זה לא היינו שומעים עליו,²⁵ כפי שבוודאי נעלמו מעינינו פרטים על עולי רגל רבים אחרים, שנסעו לארץ-ישראל וחזרו בשלום לבתיהם. בירורים בכתי-הדין היהוריים לגבי אסונות שאירעו לעולים בדרך, יועדו לעתים קרובות לסייע לנשותיהם להשתחרר מעגיונותן. הזיהוי והעדויות שניגבו, גם מגויים, משקפים את הרגישות והאיכפתיות שגילו הרבנים בנושא זה. למשל, שני יהודים משירון (שרס), שעלו לירושלים ונרצחו בדרך חזרה וזוהו על-פי בגדיהם.²⁶ אף גביית עדויות על מנת לשחרר את אשת יוסף סאמיגה מעגיונותה, מגלה מידע הן על העלייה לרגל והן אודות התיישבות קבע בארץ-ישראל. וברקע מבצבצת טרגדיה משפחתית, טרגדיה שמצביעה על פן אחד של החיים בגלות. אחד העדים בבית דינו של הרשד"ם בשאלוניקי, מרדכי גימע' מק"ק צ'צ'לי'א בשאלוניקי, העיד כי שנה אחר המגיפה הגדולה נסע לבקר בארץ-ישראל. הוא ציין, שבספינה בה נסע היה גם עולה מפורסם, רבי יהושע ד' יינקו, ובצפת הוא נתקל ביוסף סאמיגה שהיה תוגר, כלומר התאסלם. באותה עת הגיעה לצפת אמו של יוסף, דינה שול לה גאלדיטה, ובקרכת העיר בנה יוסף בא להקביל פניה. התאסלמותו עוררה אצלה תגובה חריפה: "הייתה מכה את עצמה בכ' אבנים באמרה שהיא שכולה וגלמודה ובנה יוסף היה מנתם אותה באמרו לה שלא תבכה כי הוא יבוא להתייהר והיא הייתה אומרת לו שיותר טוב הייתה רוצה שימות כמו שמת יעקב בנה מהיותו משומד". את יעקב שמת בשאלוניקי הייתה מבכה ביחד עם שתי בנותיה שגם כן התגוררו בצפת. עדים העידו גם על מותו של בן אחר שלה, אברהם.²⁷ גם פרשת גלגוליה של קבוצה שמנתה שמונים איש משאלוניקי, שיצאו בדרך לצפת ונשכו בשנת 1554 על-ידי אבירי האי מלטה, עולה ונגלית משום שלא הצליחו להגיע ליעדם.²⁸ ובתקופה מאוחרת הרבה יותר, פרשה דומה: בנימין הכהן, מראשי קבוצה של 16 יהודים מליפאנטו, שיצאו לארץ-ישראל בשנת 1746, העיד בבית-דין בקושטא על תפיסתם על-ידי שובים ממלטה, עד שנפדו על-ידי סוחרים גויים – ואז התעורר צורך לערוך מסע התרמה, כדי להחזיר לפודים את כספם בתוספת רווח.²⁹

25 מעיל שמואל (ר' חיים שמואל פלורנטין), שאלוניקי תפ"ה, כב.

26 כהונת עולם (ר' משה הכהן) לו.

27 שו"ת הרשד"ם, אה"ע, נה.

28 שלשלת הקבלה (ר' יחיא גליליה ו' יוסף) כ"י מוסקוה, אוסף גינזבורג 652, דף 214.

29 כ"י מוסר יד בן צבי 4054, דפים 5 ע"ב-7 ע"א.

העלייה לארץ-ישראל – התמודדות המשפחה

היה מחיר לרצון העז של רבים לקיים את מצוות יישוב ארץ-ישראל, ולעתים המחיר היה כבר מנשוא. לפעמים הביאה שאיפתו של אחד מבני הנוג לעלות לארץ-ישראל לפירוק המסגרת המשפחתית: נשים וילדים נזנחו, קשרים נותקו והתוצאה הייתה אומללות אישית ועוני מנוון. גם בארץ-ישראל, בה ניסו העולים לפתוח דף חדש, לא תמיד שפר חלקם. היו קשיים והיו שנתאכזבו. ביניהם נמצאו כאלה שהצליחו לחזור למקומות מוצאם.

לגבי ההלכה שאין הבעל יכול לכפות את אשתו לעלות כשהדרכים משוכשות, טען המב"ט, שאין הטענה הזאת מתאימה לתקופתו, בה ניתן לבוא "מתוגרמה דרך ים בספינת הצמר כמו שרגילי" בכל שנה לבוא ודרך יבשה ג"כ.³⁰ אם סירבה האישה לעלות הוא המליץ לשאת אישה נוספת על פניה או לגרשה. ההיפך סבר הרב חיים שמואל פלורנטיין; כאשר יהודי שאלוניקאי התלונן על אשתו שמסרבת לעלות עמו להתגורר בירושלים, בטענה שהתנגדותה נובעת מכך שהדרך רחוקה וקשה והיא חששה "מזעפו של ים ומן הלסטים ומן השבאים הנמצאים תמיד באורחות הימים", והבעל לא קיבל טענותיה ואיים להשאירה עגונה בלא מזונות וכסות – פסק הרב שעל הבעל להישאר במקומו, עד שיצליח לשכנע את אשתו להצטרף אליו או עד שתזאות לקבל ממנו גט מרצונה.³¹ במקרה אחר טען יהודי בפני הרב דוד בכמה"ר דניאל אישטרושה, שהוא רוצה לעלות לארץ-ישראל כדי להקדיש את כל עתותיו ללימוד תורה, שנמנע ממנו מפאת טרדות הזמן. ונימוק נוסף היה: קשייו לשלם מסים. אבל החלטתו לעלות לארץ-ישראל לא עברה בשלום בחיק משפחתו. חמתו ואשתו ביקשו לעכבו, עד שאביו וכל המשפחה יעלו ביחד, עובדה שהקטינה לרעתם את הסכנה של נסיעה בים. העיכוב לא מצא חן בעיניו והוא פנה לרב וביקש לברר, אם ניתן לכפות אותו להתעכב או את אשתו שתתלווה אליו? בתשובתו של הרבה נמסר, שיש לכפות על האישה לעלות, כי אין חשש לסכנות, כי ממילא הולכים בשיירה, "דאפי" בזמן הזה מצווה לדור בארץ-ישראל". יחסים משפחתיים סבוכים בגין עלייה לארץ-ישראל עלו גם מדיון אחר, שנגע בזכויות ירושה של יהודי שהתייחד עם ארוסתו שנפטרה לאחר מכן. התברר, שאבי הארוסה החליט לעלות לארץ-ישראל והוא השאיר את בתו שהייתה עדיין קטנה. היות ושידוכי ילדים וילדות היו דבר מקובל באותם ימים, נמסרה הילדה לארוסה כדי שישמור עליה עד שתגיע לגיל המתאים להינשא לו כדת וכדין. לפני נסיעת האב נערכו קידושיין ונדוניה נמסרה לארוס. הוכנה כתובה "כדת

30 בית אלהים (ר' משה בר' יוסף מטראני) ויניציאה של"ו, רמה.

31 מעיל שמואל, כו.

וכהלכה כשאר נוסחי כתובות שכותבים בכניסתם לחופה וקצב עם חתנו שאחר ב' שנים יכנס לחופה עמה שאז הוא זמן גדולתה". כעבור שנתיים השניים לא נישאו ובכניסות לא ברורות הנערה מתה. עדים העידו, שלאחר שעברו השנתיים קיימו השניים יחסי אישות מלאים.³²

נדר לעלות לארץ-ישראל ולהתיישב בצפת עומד במרכז של פרשה נוספת. בני זוג, שחיו בקהילה קטנה ביוון, שקלו לעלות לארץ הקודש, אך לפתע התחרטה האישה והחלו מריבות בין בני הזוג. הוצע להם לבוא להתדיין בפני רבני שאלוניקי, אבל הם השתכנעו על-ידי בני עירם שלא לבזבז כסף על דמי נסיעה ושהות בשאלוניקי. הרבנים המקומיים הוציאו מהם שבועה, שיישאו בעיר שנה אחת תמורת הבטחה, שיעשה הכל על ידם כדי להביא לפיוס ושלום-בית ביניהם. הבעל נדר שבתום השנה יעלה לארץ-ישראל. בינתיים השתבשה התכנית, היות ושודדים התפרצו לביתו של היהודי והתעורר בלבו חשש, שאם יישאר שנה בעיר יאזל כספו ולא יוכל לממן את הוצאות הדרך לנסיעה הארוכה. לפיכך חיפש היהודי דרך לבטל את שבועתו ולעבור לעיר אחרת, בה יוכל להתפרנס לפני שיממש את תכניתו לעלות לארץ-ישראל. המהרש"ך לא קיבל את דעתו ופסק שעליו לקיים שבועתו.³³

עלייה לארץ-ישראל כאמתלה

פרסום כוונה לעלות לארץ-ישראל שימש לעתים כאמתלה לעשיית מעשים מפקפקים ולביטול התחייבויות כספיות. במקרה שהובא בפני ר' שמואל יצחק מודיליאני (במאה ה-17), יהודי שתכנן עלייה לארץ-ישראל הרוויח מחיסול נכסיו, מפני שהכל רצו לעודדו ולסייע במצוה וקנו ממנו כ"יותר מן השווה". משהתחרט וביקש להישאר טען, שבניו וקרוביו מונעים ממנו לעלות, ובית-הדין בעירו התיר את נדרו. בינתיים התברר ששיקר, ונשאלה השאלה אם ניתן לכופ אותו לקיים את נדרו; ועוד שאלו, אם יש להענישו על מעשהו, כי נגרם נזק ליהודים מכל הפרשה ואפילו התפרסם הדבר בין הגויים ועורר זלזול רב ביחס ליהדות, שאינה מכבדת נדרים. ניתן ללמוד מכך, גם על תחושת ההשתתפות של הקהילה כולה במעשהו של היחיד.³⁴ שאלוניקאית אחת התקוטטה עם בעלה, וזה הצליח להכניס אותה לבית-הסוהר. יהודי אחר, ששם עין על הבית של בני הזוג, הגיע אליה למקום

32 מגן גבורים (ר דוד בכמהר"ר אישטרושה) שאלוניקי תקי"ד, ז; פא.

33 שו"ת מהרש"ך (ר' שלמה בר' אברהם כהן) ויניציאה ש"ב, ח"ב, קיט.

34 גאמן שמואל, כב.

מאסרה והציע לה הצעה שלא הייתה מסוגלת לסרב לה: הוא הבטיח לפשר בינה לבין בעלה, כך שתקבל את חזקה ביתה בפירעון לכתובתה. הוא מצדו היה מעוניין בחזקת הבית הזה ושכנע אותה למכור לו בעבור סכום כסף. עד מהרה השתחררה האישה, הן מבית הסוהר והן מכבלי הנישואין, וקיבלה גט כשר מבעלה שמסר לה את חזקת הבית. אז הופיע היהודי לקבל את החזקה כמוסכם; ברם, האישה הודיעה לו שהתחרטה. אמנם היא הודתה שקיבלה סכום כסף בעבורו, אבל טענה, שציינה כמה פעמים שהיא מוכרת את חזקת הבית בגלל רצונה לעלות לארץ-ישראל ולהתגורר בצפת, "מכעס הקטטות קודם המכירה הנז'". עקב שינוי בתכניתה והחלטתה להישאר ביקשה לבטל את העסקה, בהדגישה שרומתה והבית שווה הרבה יותר ממה ששולם לה בעבורו. הרב אברהם בכמהר"ר ד' בוטון פסק נגדה והתייחס לעובדה שהאיש טיפל בענייניה בהיותה בבית-הסוהר, תמורת חזקת הבית.³⁵

נכסי דלא-ניידי קשורים גם במקרה הבא: הרשד"ם נתבקש לפסוק בעניינו של יהודי שתכנן שנים רבות לעלות לארץ-ישראל ובשל כך החליט למכור את נכסי הדלא-ניידי שלו. בשעת המכירה, כאשר נכתב שטר לסיכום המשא והמתן, "לא התנה ולא הודיע ולא גלה דעתו היותו מוכרח מפני שהוא רוצה לעלות לארץ-ישראל תוכ"ב". בשטר אחר, שבוטל אחר-כך, צוין שחלק מהפירעון יועד לקניית צידה לדרך. לבסוף, המוכר שינה דעתו לגבי העלייה ועל כן ניסה לבטל את העסקה. ברם, הדבר לא עלה בידו, היות והרב פסק שהמכירה תקפה וכל טענותיו לא נתקבלו.³⁶

במקרה אחר (מן המאה ה-18) נדרש ר' יצחק אליהו ו' שאנגי לפסוק בעניינה של אישטריליאי, המכונה קומפראדה, שסירבה להצטרף לבעלה דוד אלקלעי בעלייה לארץ-ישראל, וגם סירבה לקבל ממנו גט, בראותה ביזיון בקבלת גט לעת זקנה. הרב פסק שימחלו לבעל על שבועתו שלא לשאת אישה נוספת, ויתירו לו לשאת אישה נוספת בחיי אשתו, בתנאי שיפרע לראשונה את כתובתה. כפירעון כתובתה מסר לה בית. לאחר שנפטרה היו לה יורשים ואליהם הצטרף הבעל בטענה, שהוא זכאי גם כן לרשת אותה, היות ולא נתן לה גט והיא לא הייתה מגורשת ממנו לגמרי.³⁷

35 לחם רב (ר' אברהם ד' בוטון) איזמיר ת"ר, קנו.

36 שו"ת הרשד"ם, חו"מ רפט.

37 בארות המים (ר' יצחק בכמהר"ר ו' שאנגי), ג.

עידוד עלייה לארץ-ישראל

בספרות הרבנית מצויים ביטויים רבים לכך, שהחברה היהודית עודדה עלייה לארץ-ישראל. זיקה עמוקה של האדם הפרטי לארץ-ישראל, בחיי היום-יום, משתקפת בקשת הרחבה של פסיקה מכל התקופות. לדוגמה, ממוני ק"ק "גרוש" בשאלוניקי מכרו ליעקב השמש בית, והיתנו עמו שלא ימכור את הבית אלא בשעה שירצה לעלות לארץ-ישראל. כלומר, לא רצו למנוע ממנו לעלות – אם ירצה. במקרה כזה היה צריך קודם להציע את הבית לקנייה לממוני הקהל שמכרו לו, שהיו צריכים לעמוד בתנאי התשלום של כל קונה פוטנציאלי.³⁸ עידוד נוסף לעלייה מתגלה בשטרי תנאים של נישואין. במקרה מסוים צוין "שכל עת וזמן בעולם אחרי הנישואין הנז' שירצה ר' הנז' למכור החזקות אשר לו פה שאלוניקי הן לשאת ולתת במעות ההם והן ללכת לארץ-ישראל שיהיה הרשות נתונה בידו למכרו מבלי שתוכל היא למאן בדבר".³⁹

עלייה לארץ-ישראל – לרוב בלא להינתק כלכלית מארץ המוצא

הספרות הרבנית משקפת שיקולים כלכליים שונים, שהנחו את הבאים להשתקע בארץ-ישראל: לעומת אלה ששרפו אחריהם את כל הגשרים, חיסלו את רכושם ועלו לארץ, היו אנשים שהיו זהירים והשאירו בידי בני משפחה, מורשים או אפטרופסים, חלק מהרכוש, שמפירותיו נהנו בעת שכתם בארץ-ישראל. למשל, עולה שהיה אומן וזוכית השכיר את חנותו ודאג לכך שדמי השכירות יישלחו לו לארץ-ישראל.⁴⁰ הסכמים מן הסוג הזה נותרו בצורת שטרות כתובים וחתומים על-ידי בתי-הדין. בעיות משפטיות בגין העלייה לארץ-ישראל התגלו הן בענייני חובות והלוואות, כמו שאירע לר' יהודה אבירלין הנ"ל, שנתן הלוואה תמורת משכונות,⁴¹ וכמו כן בענייני ירושה ומסוי, על רכוש שהשאירו בארץ המוצא.⁴²

38 שו"ת הרשד"ם, חו"מ רסב.

39 שו"ת הרשד"ם, חו"מ רצא.

40 בני יצחק, דרושים על התורה לר' יעקב חנן, שאלוניקי תקי"ז, יד.

41 שו"ת הרשד"ם, חו"מ, מ.

42 יהודי שאלוניקאי בשם יעקב לוי מק"ק שלום ביקש להבטיח את פרנסתו בארץ ועל כן לפני עלייתו דאג לחלק חצר שברשותו בין שני בניו יוסף ושמואל. תמורת ההשכרה של החצר הובטח לו מידי שנה סכום כסף או צמר. ברם, הוא כנראה התאכזב וכעבור ימים מועטים שב לעירו. יעקב לוי ובנו הבכור יוסף נפטרו בשאלוניקי. היתומים של הבן הגישו בקשה לבית-הדין שבעיר למסור להם חלק גדול יותר בירושה של סבם היות והוא היה הבכור. העניין הובא בפני ר' יצחק אדרבי שבין השאר התייחס גם לזכויות האלמנה בירושה, שו"ת אדרבי, קצד.

בטרם עלתה מרת דונייא בואינא בת אברהם טרוגאש לארץ-ישראל משאלוניקי, כדי להתגורר בצפת, היא הפקידה בידי מורשיה, יעקב עוזיאל ויוסף ששון, סכום כסף. התברר, שהכסף הושקע בהצלחה והביא פירות "יותר מסך שהניחה". עם מותה תבעו יורשיה, שהיו אחים והתגוררו בסידרוקאפטי, את כל הסכום שהצטבר, קרן ורווחים. המורשים ניסו לעכב את התשלום בטענה, שאולי קודם פטירתה ביקשה להניח משהו לצדקה, שהרי ידועה הייתה כאישה נדיבה. ברם, היורשים התנגדו בתוקף לעיכוב מסירת הכסף לרשותם, תוך הדגשה, שאם אכן יתברר שציוותה תרומות – הם יפרישו מסכום הירושה כרצונה. גדול רבני שאלוניקי, הרשד"ם, פסק לטובתם.⁴³

וליהפך. לעתים לא דאגו העולים לרכוש שנותר בעיר מוצאם ואז התעוררו שאלות לגבי המסוי המוטל עליהם. כך למשל אירע באי רודוס, לגבי רכוש של בני זוג שעלו לירושלים.⁴⁴ טעות כזאת נעשתה גם על-ידי אם ושני בניה, שעלו משאלוניקי לארץ-ישראל והשאירו בן אחד בשאלוניקי. על הבתים לא מינו "שום פקיד ולא שום אפוטרופוס". הבן שנשאר התגורר בבתים ונהנה מהכנסתם ולעתים היה שולח להם מעט כסף, לא מתוך חיוב כלשהו. לאחר שמונה שנים הייתה בארץ-ישראל שנת רעב ובעת הצרה נזכרו העולים לתבוע חלק מהבתים שבשאלוניקי, ולא היה ברור אם לאחר שעזבו נשמרה החזקה שלהם בבתים, היות וכאמור לא העבירו או הפקידו אותם בידי נציג כלשהו מטעמם. לדעת המהרש"ך, טענת העזיבה בלבד איננה חזקה מספיק, כי לגבי הבתים נחשבו כשותפים, לאחר שירשו אותם מאביהם; וגם אם עזבו, אפילו סתם, אם לא הודיעו שמחלו על זכות חזקתם בשותפות – לא הפסידו.⁴⁵

בעיות מסוי התעוררו מדי פעם, כמו למשל במקרה של זוג זקנים, שעלו מרודוס לירושלים ובאי נותרו שני בניהם, שלא היו אנשי עסקים אלא עסקן בתורה. כדי שיהיה לכם ממה להתפרנס הפריש להם האב מהונו במתנה, כדי שמהרווחים יוכלו לחיות ולהמשיך לעסוק בתורה; והיתר נועד כשביל פרנסתם בארץ-ישראל. ברם, משנתעכבה העלייה בשנתיים, נשאלה השאלה אם הבנים חייבים במסוי על מה שקיבלו מאביהם. האב טען, שהוא כבר שילם מסים לשלוש שנים על כל הכסף שהיה ברשותו, לפני שחילקו – ולכן הבנים פטורים.⁴⁶ הרב

43 שו"ת הרשד"ם, י"ד קעט.

44 שו"ת אדמת קדש (ר' משה מזרחי) שאלוניקי תקט"ז, ח"ב, חו"מ, יו.

45 שו"ת מהרש"ך, ח"א, קה.

46 ספר די ימין, כד; במקרה אחר, יהודי פרע כל חובותיו לפני העלייה. הוא הותיר נכסים בידי בנו כדי שישתחרר בהם ומהירווח ישלחו לו. גם ממנו באו לגבות מסים והוא טען שהכסף לא שייך לו ומשמש רק כדי פרנסתו לעמלה עבור טרחתו, ספר די ימין (ר' מיכאל יעקב ישראל), איזמיר תרי"ט כו.

מיכאל יעקב ישראל גם פסק לטובת אלמנה ובתה, שנותרו בחוסר כל לאחר שהבעל האב עלה לארץ-ישראל ונפטר שם. הן זכו לקבל מדי שנה חלק מרווחי רכוש שנותר ברודוס.⁴⁷

העולים זכו לתמיכת אחיהם, במיוחד הנזקקים שבהם. ידוע, שבמחצית הראשונה של המאה הי"ח עלו לירושלים משאלוניקי יהודים מעוטי יכולת, שקיבלו בקביעות בגדים וכסף מיהודי שאלוניקי. על-פי שאלה שנשאלה באותה תקופה, בעניין חלוקת ה"הלכשה" על-ידי גבאי ירושלים התברר, שלא הפלו בין עולים ותיקים וחדשים.⁴⁸ בשאלה אחרת מירושלים, בקשר לחלוקת צדקה מדי שבת צוין, שעלו מקושטא ומשאלוניקי.⁴⁹

סיכום

אם כי הספרות הרבנית משקפת רק באופן מזערי את הקשרים עם ארץ-ישראל, בגלל היעדר מקורות אחרים – יש בה כדי להאיר אספקטים שונים. לפיה, יהודי יוון כפרטים וכציבור, גילו קשר עקיב לארץ-ישראל, הן באופן ישיר והן באופן עקיף, במרוצת המאות הט"ז והי"ח. הזיקה מתגלה בצורות שונות ומגוונות. הן העלייה לרגל והן העלייה להתיישבות קבע, למרות הבעייתיות הכרוכה בהן, זכו לעידוד מצד רבני יוון, והחברה היהודית בכללותה קיבלה אותן כמעשה נורמטיבי, כמילוי מצוה בעלת חשיבות ממדרגה ראשונה. ונראה, שארץ-ישראל העסיקה את הפרט במהלך חייו, בנקודות השונות – לידה, נישואין, מחלה, מו"מ מסחרי, פטירה וכיו"ב.

ביבליוגרפיה

בשן, א', "העליות משלוניקי לארץ-ישראל במאות הט"ז-הי"ח", יהודי יוון לדורותם, ספר שני "מאז ועד עתה – הרצאות קתדרה (1977–1983)", תל-אביב תשמ"ד, עמ' 73–83.

גליס, י', ספר העליות לא"י – סיפור העליה והנהירה לארץ הקודש, ירושלים תשל"ד.

47 ספר יד ימין, אה"ע טו.

48 אדמת קדש, שאלוניקי תקט"ז, ח"ב, ח.

49 שם, יו"ד, יד.

הקר, י', "עליית יהודי ספרד לארץ-ישראל וזיקתם אליה בין קנ"א (1391) לרנ"ב (1492)", שלם, א, תשל"ד, עמ' 105–156.

וילהלם, י"ד, דור דור ועוליו, ירושלים 1946.

טובי, י', הזיקה בין קהילות המזרח לבין ארץ-ישראל, הגירה והתיישבות בישראל ובעמים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 207–224.

יערי, א', שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א.

כהנא, י"ז, מחקרים בספרות התשובות, ירושלים תשל"ג.

פחד יצחק לר' יצחק בכמ"ר שמואל לאמפרונטי, פירארה 1749, ערך "ארץ-ישראל".